

Рецензент: Гльчук Валерій Петрович

Дата _____ Підпис _____

Висновок рецензента (вибрати необхідне):

відхилити

доопрацювати

прийняти до публікації

Зауваження рецензента:

УДК 338.434

О.О. Зеленська, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ДЕРЖАВНА ФІНАНСОВА ПІДТРИМКА АГРАРНОЇ СФЕРИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Е.А. Зеленская, канд. экон. наук, доцент

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА АГРАРНОЙ СФЕРЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ СТОЛЕТИЯ

О.О. Zelenska, PhD

Chernihiv national technological university, Chernihiv, Ukraine

STATE FINANCIAL SUPPORT OF AGRICULTURAL SECTOR IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY

У статті досліджуються форми, методи та важелі державної фінансової підтримки сільського господарства в Російській імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., що дозволить зробити перспективну аграрну політику в Україні більш ефективною, уникнути численних прорахунків на етапі її планування і реалізації, забезпечити механізми її адаптації до мінливої кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього середовища.

Ключові слова: аграрна сфера, продовольчий ринок, державна підтримка, бюджетні асигнування, аграрні реформи Столипіна, кредитування сільського господарства.

В статье исследуются формы, методы и рычаги государственной финансовой поддержки сельского хозяйства в Российской империи в конце XIX – начале XX ст., что позволит сделать перспективную аграрную политику Украины более эффективной, избежать многочисленных просчетов на этапе ее планирования и реализации, обеспечит механизмы ее адаптации к меняющейся конъюнктуре внешней и внутренней среды.

Ключевые слова: аграрная сфера, продовольственный рынок, государственная поддержка, бюджетные ассигнования, аграрные реформы Столыпина, кредитование сельского хозяйства.

The article investigates the forms, methods and instruments of public financial support for agriculture in the Russian Empire in the late XIX - early XX century., Which would make a promising agricultural policy of Ukraine more efficient to avoid many mistakes at the stage of planning and implementation, to provide mechanisms to adapt it to changing market conditions external and internal environment.

Keywords: agricultural sector, food market, government support, budget allocations, the Stolypin agrarian reforms, lending to agriculture.

Постановка проблеми. Регулюючі дії держави як суб'єкта економічних відносин щодо функціонування продовольчого (передусім сільськогосподарського) виробництва і продовольчого ринку мають досить давню історію. Проте за умов економічного лібералізму окремі факти такого втручання не мали системного характеру, будучи спрямованими на вирішення окремих поточних проблем продовольчого, ресурсного або фінансового забезпечення держави чи її окремих територій. В Російській імперії (якій належала левова частка території сучасної України) увага держави до різних аспектів діяльності аграрної сфери посилювалася у ХІХ столітті. Тогочасні реформи

Вітте-Столипіна справили значний позитивний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва країни. Відтак дослідження форм, методів та обсягів державної фінансової підтримки аграрної сфери того часу вважаємо доцільним і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам державної фінансової (зокрема бюджетної) підтримки агропродовольчого комплексу, передусім сільськогосподарського виробництва, присвячено велику кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед українських учених найбільш ґрунтовними дослідженнями означеного напрямку відзначаються О.М. Бородіна, А.Д. Діброва, О.М. Могильний, П.П. Панченко, Б.Й. Пасхавер, І. Фехер, В.А. Шмарук та ін.; серед зарубіжних – О. Каменський, В. Найшуль, А. Ілларіонов, В. Полтерович, Л. Якобсон, Б. Салтиков, С. Шишкін, І. Мозжугін, А. Лосицький, П. Сабуров, М.А. Давидов, В.С. Дякін, Н. Рогаліна та ін.

У працях вищеперерахованих учених досліджуються історичні аспекти ролі бюджету в розвитку агропродовольчого виробництва, форми та методи бюджетної підтримки галузі, а також соціальні, економічні, політичні і т.д. аспекти її ефективності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом в Україні як ніколи гостро постала проблема бюджетної підтримки агросфери з метою забезпечення її динамічного сталого розвитку. З огляду на це, вивчення досвіду реформ Вітте - Столипіна, успіх яких є визнаним і однозначно підтвердженим офіційними статистичними даними, може бути корисним при формуванні та реалізації нинішньої стратегії бюджетної підтримки агропродовольчого комплексу в Україні.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження обсягів, форм, методів та важелів державної фінансової підтримки аграрної сфери Російської імперії (відповідно, тієї частини України, що входила до її складу) кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У кінці ХІХ ст. в сільському господарстві Російської імперії почали наростати кризові явища. Їх концентрованим виразом стали ряд неврожайних років і голод 1891 р. Він засвідчив низький рівень розвитку аграрної галузі, а відтак – необхідність вливання значних обсягів капіталовкладень у сільське господарство. Натомість промисловий розвиток того часу спричинив протилежний напрям фінансових потоків: через митний протекціонізм і податки із аграрної сфери вилучалися грошові засоби, обсяг яких і без того був обмежений впливом світової аграрної кризи 1870-1890 рр.

У Статуті Державного банку (1894 р.) було відображено можливість одночасної реалізації політики прискореного індустріального розвитку з наданням сільському господарству дешевого кредиту. Однак, на практиці було віддано перевагу розвитку промисловості і будівництву залізниць. Кінець ХІХ ст. відзначився загостренням перманентного конфлікту між Міністерством фінансів і Міністерством землеробства та державного майна щодо форм і масштабів державного впливу на сільське господарство.

У Міністерстві землеробства вважали, що держава має стати могутнім покровителем сільського господарства (передусім, малася на увазі організація державних меліоративних робіт на казенних і приватних землях і створення системи меліоративного кредиту), Мінфін же виступав за підтримку обробної промисловості. Вітте С.Ю., який на той час був очільником Мінфіну, розуміючи економічне значення сільського господарства, у т.ч. для промислового розвитку, виступав, однак, проти прямого державного втручання в галузь. Він вважав, що держава може сприяти розвитку сільського господарства не прямими капіталовкладеннями, а наданням

доступних кредитів, будівництвом залізниць і підвищенням місткості внутрішнього продовольчого ринку.

Відтак асигнування, що виділялися Міністерством фінансів на розвиток сільського господарства, здійснювалися в обмежених обсягах. Малорезультативним для реалізації іригаційних робіт виявився і прийнятий у 1896 р. закон про позики на сільськогосподарські поліпшення.

У 1895 р. через падіння цін на хліб (1893 -1895 рр.) і голод (1891 р.) було прийнято закон про установи дрібного кредиту. Закон створив нову форму таких установ – кредитне товариство, яке отримувало з Державного банку позику на створення основного капіталу і не вимагало від учасників пайових внесків. У майбутньому така форма кредиту набула значного поширення, але в 90-ті рр. ХІХ ст. через збереження правових обмежень для селян і брак засобів, що виділялися Державним банком, вона помітного розвитку не отримала.

У результаті, в кінці ХІХ ст. в Російській імперії існувала лише система установ державного і приватного іпотечного кредиту. Кошти, які отримувались із цих установ під заставу землі, скоріше, відволікалися від сільського господарства, аніж укладалися в нього. Сільськогосподарський (короткостроковий і меліоративний) кредит перебував у зародковому стані і жодного суттєвого впливу на землеробство не чинив. У той же час, на межі ХІХ-ХХ ст., як правило, селянські доходи не покривали поточних витрат. Ті ж вільні фінансові ресурси, що знаходилися в розпорядженні селянських “верхів” аж до початку ХХ ст. вилучалися державою з виробництва через систему ощадкас.

Промислова криза початку ХХ ст. спонукала представників аграрних кіл зробити висновок про помилковість реалізації попередньої економічної політики уряду, спрямованої на пріоритетну підтримку розвитку промисловості, а не сільського господарства. Так, В.І. Гурко писав, що штучне нав'язування промисловості тільки відриває селян від землі і гальмується обмеженим платоспроможним попитом населення, тоді як сільськогосподарське виробництво може зростати майже безмежно й до того ж без будь-якого співвідношення з народними статками [2].

Однак С.Ю. Вітте, як і раніше, вважав малоефективними прямі капіталовкладення в сільське господарство і віддавав перевагу непрямому впливові на галузь, передусім, через стимулювання загального економічного розвитку країни (який пов'язувався, насамперед, із будівництвом залізниць) і організацію хлібної торгівлі. У питанні з хлібною торгівлею дворянство вимагало посилення державного втручання в цей процес з метою захисту інтересів виробників. Однак Міністерство фінансів відмовлялося взяти на себе відповідальність за саму хлібну торгівлю, вважаючи за необхідне сприяти в цій сфері розвитку приватнокапіталістичних відносин (з метою пристосування до світового продовольчого ринку), і в той же час залишаючи за собою право втручатися в даний процес у разі необхідності.

Із проблемами торгівлі хлібом було тісно пов'язане питання структури сільськогосподарського експорту Російської імперії. На межі ХІХ – ХХ ст., пам'ятаючи світову аграрну кризу і прагнучи забезпечити собі вихід із скрутного становища, поміщики виступили з ідеєю різкого збільшення обсягів вивозу м'яса на шкоду експорту хліба. Однак, це вимагало значних обсягів державних затрат, пов'язаних із підйомом поміщицького тваринництва і придбанням необхідного обладнання для вивозу м'яса. Крім того, в уряді вважали, що гонитва за проблематичним м'ясним ринком може призвести до того, що інші країни займуть місце імперії на зерновому ринку.

Разом із тим, земства почали вимагати безпосереднього державного фінансування і кредитування сільського господарства, передусім, збільшення асигнувань на казенні меліоративні роботи і розширення меліоративного кредиту. Міністерство фінансів

виступало проти виділення значних обсягів коштів на такі цілі, мотивуючи це тим, що необхідність у меліоративному кредиті може виникнути лише при масовому переході до інтенсивних форм господарювання, включаючи й селянські землі, що є неможливим без зміни системи землекористування. Тому відомством у зазначеній сфері стимулювалася приватна ініціатива в формі створення меліоративних товариств.

У той же час Міністерство внутрішніх справ бачило пошук засобів для меліоративного кредиту завданням всієї вищої фінансової політики держави. Зазначене відомство, передусім, мало на увазі переорієнтування на сільськогосподарські цілі частини фонду ощадних кас, що використовувалася на потреби загальнодержавного кредиту.

Одним із центральних питань економіки сільського господарства в Російській імперії, як і в Західній Європі, було питання дрібного кредиту. Система державного кредиту трималася на постійному притоці засобів в ощадні каси. Однак існувала проблема в забезпеченні позик, оскільки невідчужуваність наділів і пріоритет недоїмок за казенними і мирськими зборами робили позикові операції закладів дрібного кредиту негарантованими. Так як передбачався повільний перегляд майнових правовідносин селян (який би в результаті зробив можливим застава наділів), відповідно процес збільшення кількості кредитних закладів на селі теж бачився повільним і тому держава на перших порах збиралася виділяти кошти на їх підтримку в дуже обмежених розмірах.

Після революції 1905-1907 рр. головною народногосподарською задачею в країні стала ліквідація диспропорцій між рівнем і темпами росту промисловості і сільського господарства, яка співпадала з головною соціально-політичною метою – здійсненням земельної реформи і створенням чисельного класу дрібних земельних власників. Низька (як відносно інших галузей, так і абсолютна) дохідність сільського господарства та дрібне селянське землекористування обмежували самостійний притік в землеробство приватного капіталу, роблячи необхідними державні гарантії. Крім того, земельна реформа вимагала і прямих витрат казни.

Першочерговою проблемою стало фінансове забезпечення столипінської реформи, яка створювала відсутні раніше умови продуктивного використання позикового капіталу в селянському господарстві. Завдання полягало в тому, щоб знайти джерела цього капіталу в умовах, коли казначейство саме потребувало позик на відновлення зруйнованого російсько-японською війною та революцією фінансового господарства, а заборгованість казни іноземцям досягла вже таких розмірів, що платежі за позиками лягали важким тягарем на розрахунковий баланс і бюджет Російської імперії.

Тому, погоджуючись із необхідністю підвищення рівня продуктивності та дохідності сільського господарства, Міністерство фінансів з 1904 до 1914 р., все ж виявляло крайню стриманість стосовно всіх проектів організації сільськогосподарського кредиту, пов'язаних із новими позиками на фінансовому ринку.

Що ж стосується проблеми малоземелля селян, про загострення якої свідчили селянські хвилювання 1905-1907 рр., то її вирішення покладалося на Селянський банк. Вартість придбаних у Селянського банку і за його посередництва земель складала за 1906-1913 рр. 1199,2 млн. руб., з яких 190,2 млн. сплатили безпосередньо селяни, а 928,9 млн. зараховано в якості позик банку.

Витрати на землевпорядні роботи і переселення за Урал фінансувалися за рахунок бюджету і склали у 1907–1913 рр. за даними Головного управління землевпорядкування і землеробства – ГУЗіЗ (до 1905 р. – Міністерство землеробства і державного майна) 134,4 та 162 млн. руб. (разом із переселенськими позиками). Частину витрат із землевпорядкування та організації агрономічної допомоги селянам взяли на себе земства – 56,3 млн. руб. за 1909 – 1913 рр. Всі ці витрати не стосувалися

реального забезпечення створюваних одноосібних господарств коштами на першопочаткове облаштування і налагодження інтенсивніших форм господарювання [2].

Кошторисні можливості ГУЗіЗ у сфері кредитування селян були обмеженими. За 1907-1915 рр. із бюджету відомства селянам в губерніях Європейської Росії було видано позик усього на 32,9 млн. руб. і безповоротних допомог на 1,3 млн. Із фонду земельних поліпшень ГУЗіЗ за період 1897-1913 рр. селянськими громадами було отримано 1,7 млн. руб. і певна частина з 3,6 млн. руб., виданих земствам як посередникам [2].

Ріст селянської кредитної кооперації, що почався з 1907 р. (до 1 січня 1914 р. кількість установ дрібного кредиту в Російській імперії перевищило 13 тис., а чисельність членів у них – 10 млн.), зробив для уряду малоактуальним подальший пошук організаційних форм короткострокового і меліоративного кредиту для селян, оскільки кооперація перебрала вирішення даної проблеми на себе, виявляючи при цьому здатність самостійно залучати місцеві ресурси (як свідчить статистика, лише 16,5% коштів сільських кредитних товариств були урядовими, решта – місцевими [1]).

Відтак, починаючи з 1909 р., полеміка навколо селянського сільськогосподарського кредиту в бюрократичних колах зсувається в бік визначення ступеня і форм підпорядкування кредитної кооперації державному контролю в плані можливостей її самостійного виходу на загальноросійський грошовий ринок.

Починаючи з 1909 р., знову актуалізується питання про сільськогосподарський кредит для помісного землеволодіння. Гарні врожаї та високі ціни на хліб сприяли помітному підвищенню кредитоспроможності поміщицьких господарств і збільшили їх попит на кредит, який і в гірші часи повною мірою не задовольнявся Державним банком. З огляду на це, а також з метою розв'язання конфлікту між буржуазією і дворянством (щодо розподілу отримуваних доходів), було вирішено створити Сільськогосподарський банк, який би під контролем держави займався експортною хлібною торгівлею, координував селянську кредитну кооперацію, надавав короткостроковий і меліоративний кредит для поміщиків тощо. Банк передбачався суто урядовим, оскільки саме для уряду найбільш доступним був розподіл коштів державних, населення та капіталів із закордонних фінансових ринків між різними галузями економіки.

Ідея створення Сільськогосподарського банку з'явилася значно раніше (1902 р.) і належала відомому економістові П.П.Мігуліну, на думку якого значні за обсягами і дешеві західноєвропейські капітали могли бути вигідно розміщені в згаданій установі. Перший проект Статуту банку передбачав необмежене право емісії облігацій, які гарантувалися всім надбанням держави, примусові вклади в облігації банку коштів ощадкас і вільного капіталу різноманітних кредитних установ, вкладну операцію з правом видавати білети на пред'явника за безстроковими вкладками. Останнє право було відсутнім навіть у Державного банку [2].

При обговоренні проекту Сільськогосподарського банку, ГУЗіЗ вкотре вимагало від уряду підтримувати, насамперед, сільське господарство, не зупиняючись навіть перед значними затратами коштів державного казначейства, вважаючи високу продуктивність і доходність саме цієї галузі міцною основою для успішного розвитку в майбутньому фабрично-заводської промисловості. Відомство вважало, що кредитуванню агросфери слід віддавати пріоритет навіть у разі, якщо притік засобів у галузь загрожуватиме збитками для інших видів господарської діяльності.

Проте Міністерства фінансів, торгівлі і промисловості виступили проти розчленування єдиної системи державного кредиту, що, на їх думку, загрожувало стабільності грошового обігу.

Протистояння між відомствами закінчилося в 1911 р. відмовою від створення на даному етапі Сільськогосподарського банку і згодою перетворення Селянського банку в Державний земельний банк, у коло операцій якого вводилися меліоративні позики поміщикам. Всі ж короткострокові позики поклалися на заклади дрібного кредиту, які повинні були володіти додатковими засобами для поширення своїх операцій не тільки на селян, а й на середньопомісних землевласників. Таким чином, передбачалася система всестанового іпотечного, меліоративного і короткострокового кредиту. Головною метою сільськогосподарського кредиту залишалось здійснення столипінської реформи.

Розробку конкретних проектів реорганізації сільськогосподарського кредиту було відтерміновано через убивство Столипіна. Лише на початку 1914 р. Міністерство фінансів вирішило повернутися до цього питання, зробивши ставку в сфері дрібного кредиту на селянську кооперацію, а для забезпечення короткострокового кредиту поміщикам – на сприяння розвитку мережі землевласницьких товариств взаємного кредитування, близьких за суттю до кредитної кооперації селян. При цьому планувалося використання бюджетних відрахувань особливого фонду. Передбачалося, що подібно до селянської кооперації, яка отримавши першопочатковий основний капітал від держави, виявила в подальшому здатність до саморозвитку, розвиватиметься й кредитна кооперація поміщиків. Управління в справах сільськогосподарського кредиту мало координувати функціонування цих обох систем [2].

Принципова відмінність даного проекту від створення Сільськогосподарського банку полягала в тому, що ГУЗіЗ виступало за централізовану державну систему сільськогосподарського кредиту, в яку кооперація включалася б на правах низової ланки, а Міністерство фінансів передбачало створення спілок і банків кредитної кооперації при збереженні за собою контрольних функцій. Відповідно, Міністерство фінансів розраховувало на поступовий самостійний вихід кредитної кооперації на грошовий ринок, а ГУЗіЗ вбачало головним шляхом вкладання капіталів у сільське господарство гарантовані позики державних земельних банків.

Напередодні першої світової війни значно скоротилося позитивне сальдо торгівельного балансу і єдиний вихід бюджетна комісія Думи бачила в стимулюванні вивозу продукції сільського господарства, а, значить – у збільшенні обсягів її виробництва, для чого вважала необхідним розширення сільськогосподарського кредиту.

Можливості прямого фінансування сільського господарства за рахунок бюджету були обмеженими, оскільки основна маса бюджетних коштів витрачалася на підготовку до війни, утримання адміністративно-карального апарату і державного господарського механізму, а також на виплату відсотків за зовнішнім боргом. Кошторис ГУЗіЗ не міг покрити навіть потреб із землевпорядкування. Через бюджет держава забирала із сільського господарства у вигляді податків більше, ніж укладала в нього. Крім того, можливості держави щодо залучення в галузь позикового капіталу були теж недостатніми.

З одного боку, систематичне перевищення фактичних доходів бюджету над запланованими, а також зростання вкладів в Державний і приватні банки свідчили нібито про наявність вільного капіталу, в т.ч. і для розвитку сільського господарства. З іншого – аналіз фондового ринку Російської імперії показував його перенасиченість державними і гарантованими державою паперами (якщо в Німеччині до 1914 р. державні позики складали 29,6% всіх паперів, а іпотечні заставні листи – 29%, то в Російській імперії державні позики поглинали 38,4% всіх цінних паперів, а іпотечні – 37,7%).

Погіршення торгівельного і розрахункового балансу в довоєнні роки і заплановане розширення залізничного будівництва означали, що імперію очікує нове зростання обсягів державного боргу, а отже – обмеження можливостей фінансування економіки, зокрема і сільського господарства [4].

Іпотечний і сільськогосподарський кредити базувалися на заставі землі, тому чим більше коштів витрачалось на підтримку дворянського землеволодіння і на мобілізацію землі, тим менше їх залишалося власне для сільського господарства. Це наочно демонструє співставлення загального обсягу позик, наданих на іпотечні і меліоративні цілі. Іпотечні позики державних і приватних земельних банків на 1 січня 1915 р. склали 3, 54 млрд. руб. До цього ж часу землевпорядкувальні позики і безповоротна допомога ГУЗіЗ становили 34,2 млн. руб., а понаднадільний кредит Селянського банку – 10,9 млн. руб. Загальний обсяг позик, наданих за 1897 – 1914 рр. із фонду земельних поліпшень ГУЗіЗ, досяг всього 11,5 млн. руб. Навіть якщо припустити, що певна частина сум, отриманих за іпотечним кредитом спрямовувалася на меліоративні цілі, слід визнати, що системи меліоративного кредиту в Російській імперії як такої практично не існувало, тому він і не міг справляти будь-якого відчутного впливу на розвиток сільського господарства. До того ж, за винятком понаднадільного кредиту всі ці кошти виділялися з бюджету. Лише в останні передвоєнні роки значні суми позик почали надаватися Державним банком на придбання сільськогосподарської техніки (46,6 млн. руб за 1911 – 1914 рр.) [2].

Кращою виглядала ситуація з короткостроковим кредитом, головними формами якого виступали соло-вексельні і підтоварні позики Державного банку. З 1906 р. приватні комерційні банки випередили Державний у субсидуванні хлібної торгівлі. Проте основна сума цих коштів, що в 1911 – 1912 рр. перевищувала 1 млрд. руб., спрямовувалася в торгівлю, а не в сільське господарство. Коло клієнтів Державного банку з підтоварного кредиту не перевищувало 5 тис. поміщиків і 10 тис. селян, а загальна сума отриманих ними позик коливалася в 1903 – 1909 рр. між 10,6 та 29,2 млн. руб. До того ж, сприяючи залученню частини поміщиків у сферу торгівлі, підтоварний кредит не тільки не використовувався цілком у сільськогосподарському виробництві, а навпаки – відволікав поміщицькі капітали від виробничого застосування [2].

Суто поміщицьким був соло-вексельний кредит, що надавався, переважно, Державним банком. Загальна кількість позичальників, які користувалися цим кредитом не перевищувала в довоєнні роки 6 тис. чол., а середньорічний обсяг соло-вексельної операції за час її існування в Державному банку склав 16,8 млн. руб. При цьому третина позик використовувалась взагалі на невиробничі цілі, а з витрачених на виробництво сум близько 30% спрямовувалося на довгострокові вкладення. Відтак значна частина отриманих засобів не поверталася, а лише переписувалася як новий борг.

Єдиною формою сільськогосподарського кредиту, що набула значного розвитку, був дрібний кредит. Складовими його “успіху” стали: вдала форма організації – кредитне товариство; підтримка Міністерства фінансів у прагненні кредитної кооперації до самостійного виходу на грошовий ринок; субсидії з Державного банку, а з 1910 р. – і з фонду ощадних кас (до 1 травня 1913 р. асигнування з казни в основні капітали кредитних товариств склали 28,2 млн. руб.). Як було вказано вище, ріст кредитної кооперації почався з 1907 р., коли відміна викупних платежів і підвищення цін на хліб створили передумови для появи у значного прошарку селян коштів, які не витрачалися негайно на споживання, а вкладалися на зберігання з метою подальшого використання для купівлі землі чи вдосконалення господарства. Однак це джерело ресурсів не було безмежним і гарантованим, оскільки казна прагнула компенсувати

відміну викупних платежів новими податками, а врожаї і ціни характеризувалися значною волатильністю [2].

Наявність напівфеодальних елементів в економічному житті Російської імперії стала причиною низького рівня притоку капіталів у сільське господарство. Цим пояснюється поглиблення диспропорції між сільськогосподарським і промисловим виробництвом. За підрахунками С.М.Прокоповича, чистий приріст виробництва (без впливу зміни цін) склав за 1900-1913 рр. в промисловості 62,7%, а в сільському господарстві – 33,8%. В обох випадках цього приросту було досягнуто в період із 1907 до 1913 рр. Успіхи сільського господарства пояснюються значним розширенням посівних площ, серією врожайних років і проведенням аграрної реформи [3].

Висновки і пропозиції. Відхід від планово-адміністративних важелів управління економікою не заперечує доцільності вивчення накопиченого на попередніх етапах розвитку вітчизняної аграрної сфери досвіду державного регулювання продовольчого комплексу та продовольчого ринку, у тому числі з використанням елементів бюджетного механізму. Критичне осмислення наслідків тих чи інших управлінських рішень, порівняння їх результатів із альтернативними варіантами вирішення певних проблем у вітчизняному та світовому досвіді організації бюджетної політики стосовно агросфери дозволить зробити перспективну аграрну політику в Україні більш ефективною, уникнути численних прорахунків на етапі її планування і реалізації, забезпечити механізми її адаптації до мінливої кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього середовища.

Список використаних джерел

1. Давыдов М.А. Столыпинская аграрная реформа: замысел и реализация / М.А. Давыдов <http://polit.ru/article/2007/02/08/davydov/>
2. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892-1914 гг.) / В.С. Дякин <http://cornholio.narod.ru/history5/dyakin.htm>
3. Панченко П.П., Шмарук В.А. Аграрна історія України: Підручник. / П.П. Панченко, В.А. Шмарук. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 342 с.
4. Рогалина Н. Аграрные реформы в России 1910 – 1920-х годов/ Н. Рогалина// Вопросы экономики. – 2001. - № 8. – С. 130-141.